

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 334.732.2:336.77.01

JEL Classification: B17, N24

DOI: [https://doi.org/10.32515/2663-1636.2020.5\(38\).83-96](https://doi.org/10.32515/2663-1636.2020.5(38).83-96)

М.В. Орлик, асп.

*Центральноукраїнський національний технічний університет, м. Кропивницький, Україна***Розвиток дрібного кредитування у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX сторіч**

Розглянуто особливості організації закладів дрібного кредиту та досліджено механізми кредитування ощадно-позичковими та кредитними товариствами, які діяли у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Здійснено аналіз наукової спадщини представників економічної думки досліджуваного періоду з даної проблеми. Проаналізовано еволюційний розвиток закладів дрібного кредитування, а також встановлено їх роль у кредитній системі Наддніпрянської України. У результаті дослідження двох типів закладів дрібного кредиту – ощадно-позичкових товариств та кредитних товариств, доведено, що вони мали ознаки кооперативних товариств. Обґрунтовано, що головною характерною особливістю ощадно-позичкових товариств було формування пайового капіталу на основі пайових внесків, що посилювало взаємну відповідальність кожного члена товариства та підвищувало зацікавленість у прибутковій діяльності товариства.

кредит, позика, пайовий внесок, депозит, кругова порука, банк, Наддніпрянська Україна

М.В. Орлик, асп.

*Центральноукраїнський національний технічний університет, г. Кропивницкий, Украина***Развитие мелкого кредитования в Поднепровской Украине во второй половине XIX - начале XX веков**

Рассмотрены особенности организации учреждений мелкого кредита и исследованы механизмы кредитования ссудо-сберегательными и кредитными товариществами, которые действовали в Поднепровской Украине во второй половине XIX - начале XX веков. Проведен анализ научного наследия представителей экономической мысли исследуемого периода по данной проблеме. Проанализировано эволюционное развитие учреждений мелкого кредитования, а также установлена их роль в кредитной системе Поднепровской Украины. В результате исследования двух типов учреждений мелкого кредита - ссудо-сберегательных товариществ и кредитных обществ, доказано, что они имели признаки кооперативных обществ. Обосновано, что главной характерной особенностью ссудо-сберегательных товариществ было формирование паевого капитала на основе долевых взносов, что усиливало взаимную ответственность каждого члена общества и повышало заинтересованность в прибыльной деятельности общества.

кредит, заем, пайовой взнос, депозит, круговая порука, банк, Надднепрянская Украина

Постановка проблеми. Кредитування малого і середнього бізнесу є важливою умовою для розвитку усіх сфер економіки. Дане питання не втрачає актуальності та набуває особливого значення із запровадженням в Україні земельного ринку. Звичайно, значну роль у цьому напрямку відіграє банківське кредитування, але існують й інші форми кредитування, які історично утворювалися та мали певний розвиток. Ретроспективний аналіз еволюції системи дрібного кредитування дає можливість встановити певні закономірності у цьому процесі та уникнути помилок минулого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню дослідження закладів кооперативного кредитування у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячувалось ряд праць українських учених, таких як: А. Пантелеймоненко [15], В. Вісин [3], В. Гончаренко [6], І. Фареній [20], Ю. Магась-Демидас [9] та ін. Проте, проблемі дрібного кредиту та його ролі у кредитній системі Наддніпрянщини приділено недостатньо уваги.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути особливості організації закладів дрібного кредиту та дослідити механізм кредитування ощадно-позичковими та кредитними товариствами, які діяли у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.; здійснити аналіз наукової спадщини представників економічної думки досліджуваного періоду з даної проблеми. Для вирішення обумовлених метою дослідження завдань застосовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні методи наукових досліджень: системний та структурний підходи, аналіз, метод наукової абстракції, порівняння, синтезу та аналізу.

Виклад основного матеріалу. Проблеми становлення і розвитку дрібного кредиту в Російській імперії розглядалися в економічній думці XIX – початку XX ст. багатьма дореволюційними дослідниками: С. Бородаєвським [1], О. Гур'євим [7], П. Мігуліним [10], М. Осиповим [13], П. Соколовським [17], М. Туган-Барановським [18], О. Васильчиковим і О. Яковлевим [2], В. Лугіним і О. Яковлевим [8] та ін.

Зокрема, С. Бородаєвський [1], розглядаючи порядок та особливості створення ощадно-позичкових товариств та кредитних товариств, аналізував їхні відмінності та переваги. В зазначеній праці детально проаналізовано діюче станом на 1904 р. імперське законодавство і її, по суті, можна розглядати як покрокову інструкцію для осіб, які мали бажання створити заклад дрібного кредиту, але не могли визначитися із оптимальною формою товариства і не знали процедури затвердження відповідного статуту. Окремо було приділено увагу цілям, порядку утворення та принципам діяльності Союзів закладів дрібного кредиту на прикладі Бердянського Союзу, який було створено 21 квітня 1901 р. у Таврійській губернії, статут якого став зразковим для інших таких об'єднань по всій імперії.

Дослідник діяльності земств у сфері сільського господарства П. Соколовський [17], історик і економіст, будучи багато років членом і секретарем Петербурзького відділення комітету сільських ощадно-позичкових і промислових товариств у своїх працях аналізував діяльність закладів дрібного кредиту та їх взаємодію із земствами у розрізі губерній імперії, у т. ч. й українських. Він акцентував увагу на ролі земств у популяризації серед сільського населення ідеї створення товариств дрібного кредиту, яка підкріплювалася гарантіями у наданні земствами необхідних стартових фінансових ресурсів цим товариствам. Зупиняючись на проблемах зловживань, пов'язаних із безконтрольним виділенням земствами позик ощадно-позичковими товариствами (далі – ОПТ) у 70-80-х роках, він зазначав, що земства були змушені приймати власні рішення, які встановлювали більш жорсткі правила та умови надання таких кредитів товариствам дрібного кредиту, таким чином посилювався контроль за їхньою діяльністю та веденням обліку та звітності з боку земств [17, с. 247-251].

Про те, що заклади дрібного кредиту знаходилися під опікою Державного банку, зазначав О. Гур'єв у своїй праці «Нариси розвитку кредитних установ в Росії» [7]. Він наголошував на тому, що під час заснування закладів дрібного кредиту нового типу – кредитних товариств (з 1895 р.) Державний банк надавав необхідну кількість кредитів для формування основних капіталів, безперешкодно відкривав цим товариствам короткострокові кредити для обліку векселів на тих же умовах, що й для ощадно-позичкових кас [7, с. 66-69, 238-241].

Водночас П. Мігулін був більш критичним щодо проблеми фінансової підтримки Державним банком (казначейством) нагальних потреб товариств малого кредиту (станом на 1902 р.). Він зазначав, що «питання про кошти (тобто головне) взагалі не вирішувалося: асигнувань (і це лише одноразових) в 10 млн. р. було очевидно недостатньо, а кошти пропонувалося надавати (“вишукувати”), де і як

невідомо», проте у 1904 р. Державна Рада все ж таки виділила з бюджету 2 млн. руб. на потреби дрібного кредиту (окрім 2,4 млн. руб., які залишилися з коштів, що виділялися на боротьбу з голодом 1891-1892 рр.) [10, с. 299, 302]. Аналізуючи у своїй праці досвід дрібного кредитування у розвинених європейських країнах (Німеччині, Австро-Угорщині, Італії), П. Мігулін негативно оцінював організацію дрібного кредиту в Російській імперії, з цього приводу він зазначав: «Що стосується організації установ дрібного кредиту того чи іншого типу, то це чи не саме слабе наше місце: жодна країна не потребує так сильно цього виду кредитування, як Росія, і в жодній країні ця справа не поставлена так погано і безнадійно, як у нас» [10, с. 294, 297].

Князі О. Васильчиков і О. Яковлев у книзі «Про дрібний кредит в Росії»[1] констатували, що після відміни кріпосного права селяни усіх губерній активізувалися щодо придбання та оренди земель сільськогосподарського призначення, навіть не зважаючи на те, що за період 1961-1973 рр. ціни зросли на 50-100% [1, с. 11]. О. Яковлев [1, с. 37–112] задавався питанням, де взяти кошти для кредитування селян у зручний для них спосіб і яким чином організувати правильність оцінки невеликих земельних ділянок, щоб затрати на оцінку не обтяжували селян. Автор звернув увагу на складні процедури документального оформлення прав власності на землю та її застави, що також ускладнювало кредитування: «складні, вартісні і волокитні процедури закріплення прав при купівлі; складна процедура отримання заставного свідоцтва, яка тягнеться подекуди декілька місяців; недбалість в накладенні і знятті заборон; законодавча невизначеність як в одному випадку, так і в іншому випадках, дозволяє кожному нотаріусу встановлювати свої порядки; і нарешті неповнота наших цивільних законів по відношенню до визначення права розпорядження заставодавця в заставленому маєтку, – складають вкрай несприятливі умови для земельного кредиту і для вільного переходу власності майна», ... «адже у справі земельного кредиту саме головне значення мають гарантії зі збереження у цілісності застави і стягнення виданих кредитів, у випадку припинення позичальником обов'язкових для нього платежів» [1, с. 66-110]. Враховуючи труднощі і проблеми, які склалися у суспільно-економічних відносинах землеволодіння 60-70-х років XIX ст. у Російській імперії, автор надав власний детальний план створення товариств дрібного поземельного кредиту [1, с. 37-112], які деякою мірою були враховані у Законі, прийнятому у червні 1895 р.[1, с. 354-358].

М. Туган-Барановський, розглядаючи основи створення та принципи діяльності сільських кредитних товариств, заснованих німецьким громадським діячем Ф. Райффайзеном, проводив паралелі з кредитними товариствами, які створювалися в Російській імперії, починаючи з 1895 р., та порівнював їх з ощадно-позичковими товариствами дрібного кредиту. Аналізуючи принципи роботи німецьких ощадно-позичкових товариств, створених у Німеччині у 1849 р. Г. Шульце-Деліхом, М. Туган-Барановський визнавав їх «добре організованими кредитними установами», які були зорієнтовані на дрібних ремісників і торгівців та називав їх «шульцевськими народними банками», котрі надавали кредити за помірними відсотками у 5-7%, подекуди на значні суми (від 10 тис. марок до 500 тис. марок на одну особу), мали значні пайові капітали, за якими виплачували солідні дивіденди своїм пайщикам і здійснювали операції такі ж, як звичайні банки [18, с. 361-363, 368]. Тож, на його думку, німецька практика «шульцевських кредитних товариств» поширилася і в Російській імперії у вигляді ощадно-позичкових товариств з певними особливостями.

Після відміни кріпосного права в Російській імперії назріла проблема розвитку дрібного сільськогосподарського кредиту (у т.ч. у вигляді ощадно-позичкових

товариств та кредитних товариств), за рахунок якого могли викуплятися селянами сільськогосподарські землі та придбаватися засоби обробітку землі. Головною передумовою для створення таких кредитних товариств була відсутність банківської системи на момент запровадження селянської реформи Олександра II. Єдиний державний банк (Селянський поземельний банк), що міг обслуговувати селянство, було засновано з великим запізненням – у 1882 р., тоді як нагальна потреба у кредитуванні селян виникала ще в часи проведення аграрної реформи 1861 р. У свою чергу акціонерні банки не мали змоги розвивати селянський дрібний кредит через організаційні труднощі та проблеми з оцінкою земельних наділів тощо. Тому в Російській імперії розпочався активний рух щодо створення закладів дрібного кредитування з елементами самоорганізації дрібного та середнього сільського господаря під опікою та наглядом державних органів та органів місцевого самоврядування (земствами).

Оскільки в Російській імперії проблемам у сфері дрібного кредитування довгий час не приділялося належної уваги деяку ініціативу було проявлено самим населенням, яке потребувало грошових позик. Першим із закладів дрібного кредиту в Наддніпрянській Україні стало засноване 1 травня 1869 р. Гадяцьке ощадно-позичкове товариство [19]. Головною метою створення Гадяцького ОПТ було зосередження депозитних вкладів членів товариства та надання позик на товари сільськогосподарського призначення (інвентар, посівні матеріали), поліпшення сільськогосподарських угідь, придбання продовольства у неврожайні роки та надання позик для забезпечення оборотних коштів у торговельній діяльності.

Гадяцьке ОПТ надавало дрібні короткострокові позики на суму до 100 руб. своїм членам на термін від 1 до 6 місяців за умови поручительства інших членів товариства в розрахунку 1 поручитель на 10 рублів позики. При цьому статутом ОПТ не було передбачено надання кредитів під заставу. Процентна ставка за кредитами затверджувалася на загальних зборах ОПТ та мала щонайменше на 2 % бути вищою за ставку за депозитними вкладами товариства. Також у разі невчасного погашення позичальником своїх зобов'язань була передбачена пеня у розмірі 0,01% за кожен день прострочки з відчуженням пайового внеску на користь погашення частини боргових зобов'язань. Що стосується основного капіталу, то він був сформований із пайових внесків і на момент створення складав 1492 руб. Оскільки повна вартість одного паю складала 100 руб., що на 1869 р. було значною сумою, то для вступу в товариство достатньо було внести первинний внесок у сумі від 1 руб. з подальшими щомісячними внесками від 25 коп. до остаточного досягнення вартості паю [19]. У разі припинення членства в товаристві накопичений пайовий внесок мав повертатися власнику з процентами (вони дорівнювали процентам за депозитними вкладами), а якщо пайовик мав борги, то внесок спрямовувався на їхнє погашення. Проте слід зазначити, що до 1895 р. ОПТ не мали типової форми статуту та не мали чітких законодавчих орієнтирів для функціонування. Тому за основу було взято статут одного із діючих на той час у Наддніпрянщині товариства взаємного кредиту, яке здійснювало кредитування середнього рівня підприємців у сфері торгівлі, виробництва (у т.ч. ремісників) та землевласників.

Головну роль у сприянні розвитку кооперативного кредитування відігравали місцеві органи влади на рівні губерній та земств. Із 503 ОПТ, які було відкрито в імперії у 1871-1875 рр. 268 товариств (53%), отримували позики від земств [19, с. 375]. Зокрема, для створення ОПТ на Полтавщині губернські управи через земства надавали позики товариствам для формування їх грошових капіталів на суму до 10 000 руб., на

термін до 10 років під 5% річних. Водночас отримання таких позик передбачало певні умови для подальшого кредитування:

- ОПТ мали діяти на умовах кругової поруки (тобто солідарна взаємовідповідальність кожного пайовика за борговими зобов'язаннями);
- розмір позики не міг перевищувати пайовий внесок більш ніж у три рази;
- позика могла надаватися не більше, ніж на 12 міс.;
- ОПТ мали діяти в інтересах земства та були повністю йому підзвітними [17, с. 299].

Не зважаючи на суттєву фінансову ініціативу земств, яка мала стимулювати створення ОПТ на місцях, ситуація із кредитною кооперацією в регіоні суттєво не покращувалася. До прикладу, за період з 1872 р. по 1877 р. у Полтавській губернії земствами було виділено 15 тис. руб. позик для створення двох нових ОПТ та 1 тис. руб. для вже діючого на той час ОПТ в Прилуках. У підсумку за перші 10 років з моменту створення першого ОПТ в Полтавській губернії було засновано лише 10 ОПТ, до яких вступило 1 577 пайовиків. По суті складалася ситуація, коли товариства почали створюватися примусово, механізм кругової поруки не працював через відсутність суттєвої забезпеченості позичальниками взятих кредитів, а тому, як тільки кошти земств розподілялися, зростали борги за кредитними зобов'язаннями і товариства припиняли свою діяльність: із 503 ОПТ, які було створено у 1871-1875 рр. по всій імперії, до 1905 р. припинило свою діяльність 356 (71%) товариств; із 481 ОПТ, які було створено у 1876-1880 рр., до 1905 р. припинило діяльність 295 (61%); із 194 ОПТ, які було створено у 1881-1885 рр., до 1905 р. припинило діяльність 85 (44%) [18, с.375]. Як зазначав з цього приводу М. Туган-Барановський «щедрі позик з боку земств призводили до того, що товариства виникали часто-густо тільки заради отримання цих позик, які розподілялися поміж засновниками товариства, чим і закінчувалася їхня діяльність. Не дивно, що більша частина цих товариств проіснувала зовсім не довго» [18, с. 375].

У деяких губерніях для стимулювання розвитку кредитної кооперації застосовувалися методи субсидіювання, тобто позик надавалися на пільгових умовах. Зокрема, у Глухівському земстві Чернігівської губернії у 1875 р. для створення нових ОПТ земства надавали позик із пільговим періодом на 3 роки із фінансуванням усіх організаційних витрат пов'язаних з організацією роботи ОПТ [17, с. 297]

Стимулювання розвитку кредитної кооперації у Наддніпрянщині на початку була дуже неоднорідна (табл. 1). У спробах фінансування земствами створення ОПТ справи доходили до абсурду. Так, в Олександрійському повіті Катеринославської губернії у 1870 р. було надано позику Временському ОПТ під 0% річних на 10 років [17, с. 238]. І хоч це був поодинокий випадок, але відсутність повноцінної нормативно-правової бази у сфері діяльності ОПТ та дрібного кредитування в цілому створювали підґрунтя для різного роду зловживань, відносно використання грошей земств. Однією із розповсюджених проблем, з якою зустрічалися земства частіше у Херсонській та Чернігівській губерніях, було кредитування без належного оформлення застави або й зовсім без неї.

Таблиця 1 – Загальні показники кредитного стимулювання ощадно-позичкових товариств в деяких українських губерніях, 1871 – 1879 р.

Назва губернії	Термін кредитування земством ОПТ	% позики земства	% за кредитами членам товариства	Позика земства на одне ОПТ
Полтавська	до 10 р.	5%	6%	1 000 руб.
Катеринославська	до 10 р.	4%	н.д.	500 - 1 000 руб.
Херсонська	до 10 р.	3-6%	10-12%	500 - 1 000 руб.
Таврійська	до 15 р.	4-5%	н.д.	1 000 руб.
Чернігівська	до 12 р.	5 %	До 12 %	300 руб 1 500 руб.

Джерело: сформовано автором на основі даних [17, с. 235-320]

Проблеми кредитування ощадно-позичковими товариствами дедалі більше потребували вирішення. Одним із головних кроків в узгодженні дрібного кооперативного кредиту було законодавче затвердження 1 червня 1895 р. «Положення про заклади дрібного кредиту» [3]. Цим законом було урегульовано діяльність закладів дрібного кредиту, до яких входили: кредитні товариства, ощадно-позичкові товариства (ОПТ) та сільські й волосні банки. Товариства дрібного кредиту мали формувати свій основний капітал за рахунок пайових внесків членів та кредитів, котрі надавалися з бюджету або Державним банком. Також допускалася можливість засновувати товариства на кошти пожертв земських, громадських та приватних установ.

Головною метою створення даних установ було надання дрібних позик, переважно до 100 руб. на короткостроковий період селянству та збереження на депозитних рахунках їх заощаджень [4, с. 354-358]. Згідно з вищезгаданим законом заклади дрібного кредиту могли здійснювати такі операції:

- прийом грошових внесків (пайових та депозитних);
- надання короткотермінових дрібних позик (до 12 міс.) під зобов'язання або на умовах поручительства;
- надання довгострокових позик до 5 років під заставу нерухомого майна членам товариств;
- посередництво у придбанні товарів, необхідних для господарської діяльності членів товариства та продажу їхньої продукції;
- продаж заставного майна у разі неповернення боргу тощо.

Серед закладів дрібного кредиту особливим чином вирізнялися організаційні основи ощадно-позичкових товариств, які полягали в наступному: створювалися у сільських громадах на умовах взаємної поруки, статутний капітал формувався із пайових внесків, кожен учасник подібного товариства міг мати лише один пай на суму не більше 100 руб.. Кредити ОПТ, як правило, надавалися в аграрній сфері.

Після введення закону від 1 червня 1895 р. було створено ревізійну комісію Міністерства фінансів для проведення перевірок раніше створених закладів дрібного кредиту та їхньої звітності. Всього за 1896 р. по імперії було здано 605 звітів від ОПТ (із 664 зареєстрованих), у т.ч. 110 звітів від ощадно-позичкових товариств українських губерній, у яких вказувалися основні показники їхньої діяльності [17, с. 1, 4, 6, 29] (табл. 2).. Тож, станом на 1 січня 1897 р., загальна сума балансу товариств дрібного кредиту в імперії склала 35,630 млн. руб., у т. ч. баланс по ОПТ склав 25,004 млн. руб., баланс волосних кас - 7,252 млн. руб., сума балансу по сільських банках - 3,374 млн. руб.

Таблиця 2 - Основні показники діяльності ОПТ Наддніпрянщини, станом на 1 січня 1897р.

	Київська	Подільська	Волинська	Харківська	Полтавська	Таврійська	Катеринославська	Херсонська	Чернігівська	Всього
Кількість товариств	8	3	2	5	17	42	13	5	15	110
Позик надано, руб.	134 847	452 794	123 574	85 586	376 314	2 234 054	284 058	153 081	154 444	399 8752
Вклади, руб.	146 021	78 891	49 225	14 364	89 120	360 842	75 215	77 348	52 820	943 846
Пайовий капітал, руб.	104 021	137 787	68 458	38 647	181 111	941 051	136 002	77 348	95 797	1 780 222
Кількість членів	5 582	6 938	792	1 827	4 577	27 175	4 385	1 867	3 682	56 825
Запозичений капітал, руб.	34 256	25 6900	9000	25 608	101 985	100 5048	21 359	6 462	5 299	146 5917
Прибуток, руб.	12 139	2 889	5 253	5 557	20 906	97 868	16 204	6 967	12 995	180 778
Середній прибуток на одне товариство	1 517,4	963	2 626,5	1 111,4	1 229,8	2 330,2	1 246,5	1 393,4	866,3	1 476
Баланс, руб.	322 532	533 429	146712	93850	442177	2 595 290	340843	163946	196656	4 835 435

Джерело: розраховано та сформовано автором на основі даних [16, с.8-15].

По українських губерніях загальна сума балансу по ОПТ становила 4,854 млн. руб., що складало 19 % від загальноімперського показника балансу усіх ОПТ [16, с.29] (рис 1.).

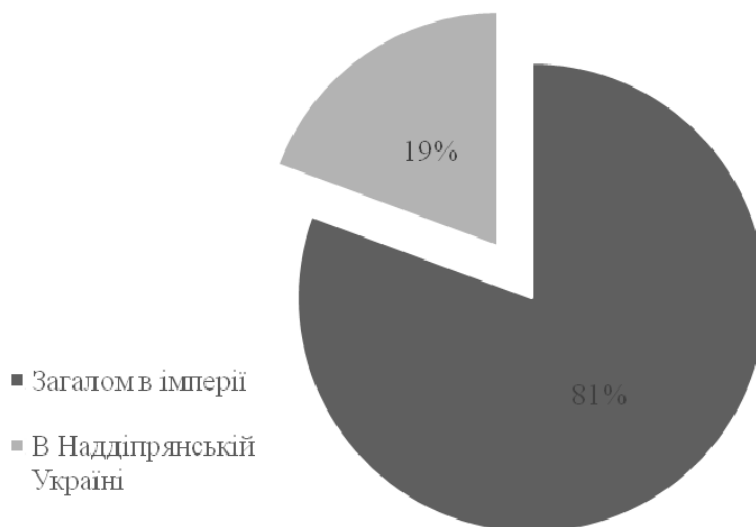

Рисунок 1 – Частка українських ОПТ у загальній сумі балансу ОПТ по Російській імперії, 1897р., %

Джерело: розраховано та побудовано автором на основі даних [16, с. 29]

Законодавче упорядкування та затвердження типових форм статутів закладів дрібного кредиту сприяли зростанню активності у створенні ОПТ (рис 2.) Так, на момент ревізії закладів дрібного кредиту 1897 р. закладів ОПТ було лише 110, а вже в 1910 р. їхня чисельність зросла на 250 одиниць та становила 360. У подальшому динаміка зростання їхньої чисельності продовжувала збільшуватися і у 1912 р. досягла 535 товариств. Паралельно із заснуванням ОПТ високою популярністю почали користуватися заклади дрібного кредиту нового типу, кредитні товариства яких станом на 1 січня 1912 р. у Наддніпрянщині налічувалося вже 1253 одиниці [14].

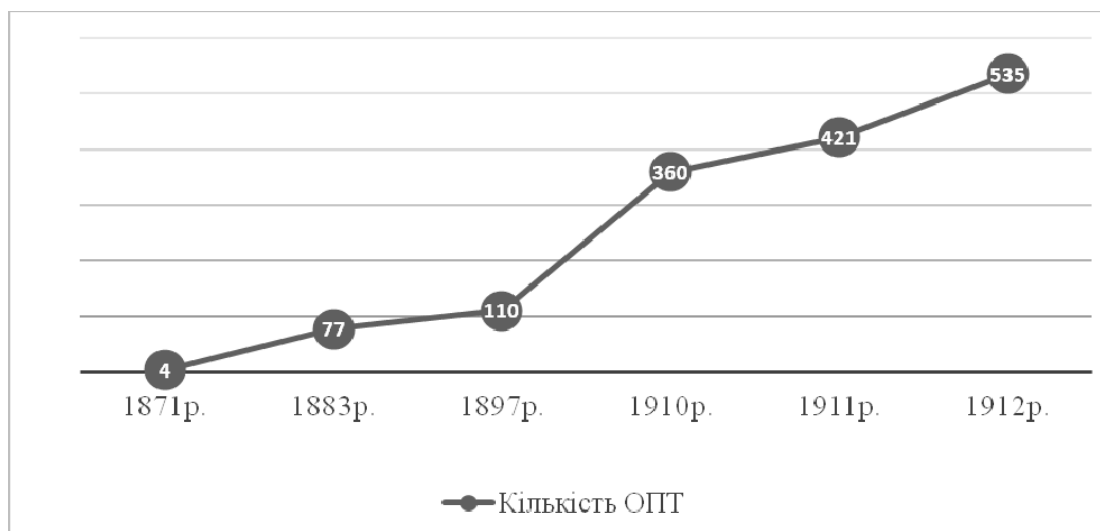

Рисунок 2 – Динаміка зростання кількості ОПТ у Наддніпрянській Україні, 1871 - 1912 р.

Джерело: побудовано автором на основі даних [14, с. 72-75; 15, с. 146; 17, с. 5-16]

Збільшення засновницької активності закладів дрібного кредиту можна пояснити низьким рівнем конкуренції на даному ринку послуг та досить високим рівнем попиту такого виду кредитування. Окрім того, ОПТ по українських губерніях почали демонструвати позитивні результати роботи – середній річний прибуток за 1897 р. складав 1646,3 руб. (табл. 2).

Про успішну діяльність ОПТ свідчить також те, що в деяких губерніях вони практично не потребували додаткових запозичень від комерційних і державних банків та вже на другий рік дії закону 1895 р. могли забезпечувати кредитування за рахунок вкладів та власного пайового капіталу. Так, наприклад, у Київській губернії частка запозиченого капіталу складала 12%, Волинській – 7%, а у Чернігівській та Херсонській – лише 4%. Що свідчить про значну довіру населення у перспективність даного виду кредитних товариств (рис. 3).

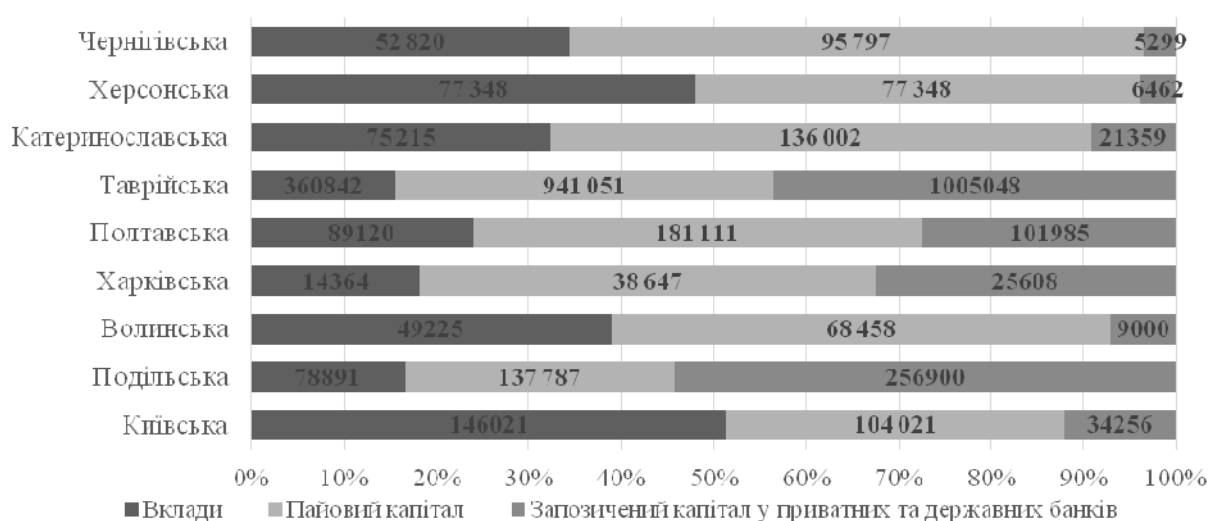

Рисунок 3 – Структура кредитного капіталу ОПТ Наддніпрянщини на 1 січня 1897 р., руб.

Джерело: розраховано та побудовано автором на основі даних [16, с. 10-11, 14-15]

Попри значні успіхи в реалізації закону 1895 р. про дрібне кредитування дана сфера кредитних відносин мала свої вади, для вирішення яких 7 червня 1904 р. було уточнено та доповнено дане положення. Так, для конкурування із досить популярними в селах лихварями, що також активно надавали дрібні споживчі та комерційні кредити [12, с. 6-14], вищезгадані заклади дрібного кредиту були звільнені від гербового податку, що позитивно вплинуло на здешевлення кредитів для населення [5, с. 670]. Проте були встановлені й певні обмеження: ОПТ могли надавати позики лише членам свого товариства і лише під заставу рухомого чи нерухомого майна, а волосні каси та селянські банки могли кредитувати лише жителів своїх волостей чи сіл. Також було врегульовано терміни кредитування в залежності від їх цілей: позики до одного року надавалися закладами дрібного кредиту для поповнення обігових коштів позичальника; на три роки надавалися позики для сільськогосподарського спорядження (кінь, плуг і т. п.); на п'ять років позики надавалися на господарське поліпшення (у т.ч. будівництво каналів, криниць і т.п.). Довгострокові та середньострокові позики мали обов'язково погашатися частинами, а періодичність обумовлювалася кредитною угодою. Що стосується короткострокової позики, то допускалась можливість повного погашення одним платежем на момент завершення кредитної угоди (якщо це передбачено угодою) [5, с. 673]. Також було унормовано розмір заставного майна, яке мало складати мінімум

1 1/3 суми позики. Відчуження заставного майна на користь закладу дрібного кредиту здійснювалося у разі, якщо протягом 7 днів з моменту попередження про прострочену заборгованість боржник не сплачував її. Законодавчі зміни також стосувалися і питання вкладів. Так, вкладником могла бути будь-яка особа, яка виявила таке бажання, не будучи членом товариства, при цьому особа вкладника та сума вкладу не розголошувалася, окрім випадків, коли на це було рішення суду [1, с. 19]. Важливим уточненням в законодавстві, що стосувалися ОПТ, було й те, що загальна сума наданих позик та вкладів не мала перевищувати основний капітал більш ніж у 10 разів.

Одночасно із змінами у порядку надання кредитів було посилено і контроль за діяльністю закладів дрібного кредиту з боку держави. Всі заклади дрібного кредиту могли ревізуватися Управлінням у справах дрібного кредиту, створеного при Міністерстві фінансів. Для заснування нових товариств відповідні статuti подавалися до Міністерства фінансів, яке виносило дане питання на затвердження до уряду в Комітет Міністрів. Загальне завідування, нагляд та керівництво за діяльністю закладів дрібного кредиту здійснював Державний банк, у якому було створено Управління у справах дрібного кредиту, яке складалося з комітету у справах дрібного кредиту із відповідним штатом інспекторів та ревізорів. Нагляд і контроль (у т.ч. призначення ревізій тим товариствам, які отримували позики з Держбанку або земств) за діяльністю закладів дрібного кредиту здійснювався і губернськими комітетами у справах дрібного кредиту та земських начальників [5, с.670-679] [статті закону 1904 р. статті 27, 31, 48, 49, 52-56].

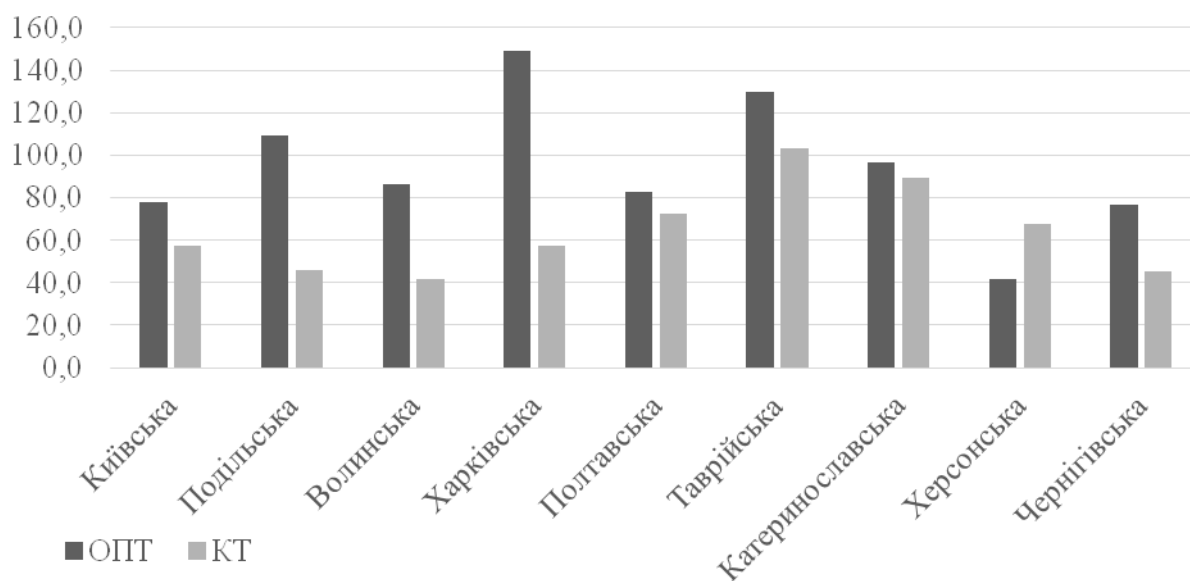

Рисунок 4 – Середній розмір позики ОПТ та КТ у 1911 р., руб.

Джерело: побудовано автором на основі даних [14, с. 72-79].

Порівнюючи кредитну діяльність ОПТ і КТ, можна звернути увагу на те, що ОПТ надавали часто значно більші позики (рис. 4) ніж КТ та досить часто нагадували за своєю суттю позики товариства взаємного кредиту.

Слід відзначити, що одночасно із збільшенням кількості ОПТ, з 1895 р. почали створюватися заклади дрібного кредиту нового типу – кредитні товариства, але вони були більш залежними від грошових коштів, які надавалися Державним банком та земствами (рис. 5 та 6), тоді як ОПТ значно скорочували ці запозичення, а деякі навіть повністю відмовлялися від таких позик.

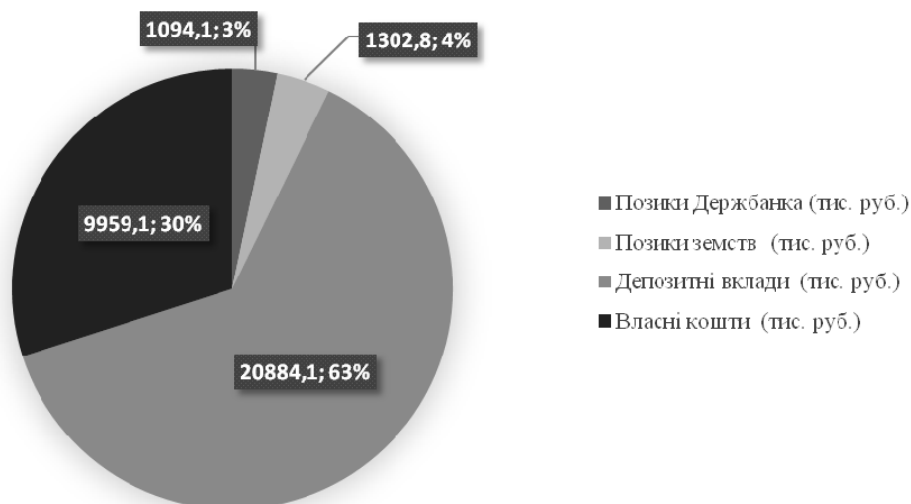

Рисунок 5 – Структура активів ОПТ в Наддніпрянщині 1912 р., тис.руб

Джерело: побудовано автором на основі даних [14, с. 72-79].

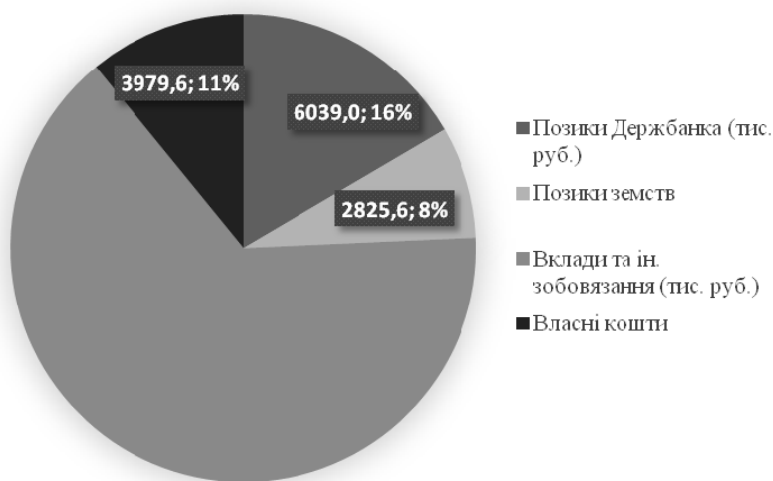

Рисунок 6 – Структура активів КТ у Наддніпрянщині 1912 р., руб.

Джерело: побудовано автором на основі даних [14, с. 72-79].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, осмислення наукової спадщини тогочасних імперських фінансистів-практиків та науковців дає можливість прослідкувати формування та трансформацію наукових поглядів від впливом економічних і політичних історичних процесів. Характерною рисою економічної думки XIX – початку XX ст. в Російській імперії є те, що вона завжди мала суттєвий вплив на прийняття державних рішень у фінансовій сфері. Зокрема, було здійснено економічне обґрунтування необхідності розвитку закладів дрібного кредиту (у т.ч. орієнтуючись на досвід розвинених європейських країн), відстоювалися різні позиції відносно реалізації державного контролю над діяльністю цих товариств, аналізувалися окремі елементи кредитного механізму, які застосовувалися у закладах дрібного кредиту різного типу тощо.

Створення закладів дрібного кредиту на умовах взаємної відповідальності було досить ефективним способом об'єднання українського селянства для віднайдення грошових коштів, необхідних для викупу земель та задоволення сільськогосподарчих

потреб. Головною передумовою для створення таких кредитних товариств стала відсутність банківської системи на момент запровадження селянської реформи Олександра II. Єдиний державний банк (Селянський поземельний банк), що міг обслуговувати селянство, було засновано з великим запізненням – у 1882 р., тоді як нагальна потреба у кредитуванні селян виникала в часи проведення аграрної реформи 1861 р. У свою чергу, акціонерні банки не мали змоги розвивати селянський дрібний кредит через організаційні труднощі та проблеми з оцінкою земельних наділів тощо.

Значного поштовху для збільшення організаційної активності селянства у сфері дрібного кредиту на перших етапах відігравали органи місцевої влади, проте лише після прийняття необхідної законодавчої бази заклади дрібного кредиту стали відігравати важливу роль на ринку кредитних послуг у Наддніпрянській Україні. У результаті дослідження двох типів закладів дрібного кредиту – ощадно-позичкових товариств та кредитних товариств, доведено, що вони мали ознаки кооперативних товариств. При цьому головною характерною особливістю ощадно-позичкових товариств було формування пайового капіталу на основі пайових внесків, що посилювало взаємну відповідальність кожного члена товариства та підвищувало зацікавленість у прибутковій діяльності товариства.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у комплексному розгляді проблеми дрібного кредитування, яке включає в себе окрім ощадно-позичкових і кредитних товариств, також і діяльність волосних та сільських банків, земських кас та визначення їхнього місця у кредитній системі які діяли в Наддніпрянській Україні в XIX - на початку XX ст.

Список літератури

1. Бородаевский С.В. Мелкий кредит. СПб.-б.: паров. Тип. Н.В. Гаевского, 1906. 89 с.
2. Васильчиков А. И., Яковлев А. В. Мелкий земельный кредит в России. СПб. : Тип. А. М. Котомина, 1876. 113 с.
3. Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст.: дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2015. 522 с.
4. Высочайше утвержденное положение об учреждениях мелкого кредита: Закон Российской империи (РИ) от 1 июня 1895 р. № 11756. *Полное Собрание Законов Российской империи* (ПСЗ РИ). Т. 15. Собр. 3. С.354-358
5. Высочайше утвержденное положение об учреждениях мелкого кредита: Закон РИ от 7 июня 1904 г. № 24737. ПСЗ РИ. Т. 24. Отд.1. Собр. 3. С.670-679.
6. Гончаренко В. В. Неприбуткова економічна природа кредитних спілок і кооперативних банків. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2013. № 2 (58). С. 302–306.
7. Гурьев А.Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. С.-Пб.: «Якорь», 1904. 250 с.
8. Лугинин В. Ф., Яковлев А. В. Сельские ссудо-сберегательные товарищества (их устройство и назначение). СПб.: Типография А. Котомина, 1870. 100 с.
9. Магась-Демидас Ю. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2008. 267 с.
10. Мигулин П.П. Наша банковая политика (1729-1903). Харьков: Тип. «Печатное дело», 1904. 493 с.
11. Орлик В.М, Орлик С.В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. *Універсум історії та археології*. 2019. Дніпро. Т. 2. Вип. 2. С.5–27. DOI: 10.15421/26190201
12. Орлик М.В. Еволюція лихварства в Наддніпрянській Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). *Науковий вісник Полтавського університету Економіки і торгівлі*. 2019. №1 (92). С. 6–14.
13. Осипов Н. О. Опыт статистического исследования о деятельности ссудо-сберегательных товариществ «Товарищества Больше-Токмакское и Мало-Васильевское Бердянского уезда Таврической губернии». СПб., 1887. 149 с
14. Отчет по мелкому кредиту за 1910 и 1911 годы с главнейшими данными за 1912 год. Петроград 1914. 226 с.
15. Пантелеймоненко А.О. Становлення кооперативного руху в українському селі: історико-економічні аспекти. Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. 226с.

16. Сводней баланс учреждений мелкого кредита на 1 января 1897 г. С.-Пб., 1898. 36 с.
17. Соколовский П. А. Деятельность земства по устройству ссудно-сберегательных товариществ. С.-Пб., 1890. 270 с.
18. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. М.: Книгоиз-во «Слово», 1921. 496 с.
19. Устав Гадечского ссудо-сберегательного товарищества: Закон РИ от 1 мая 1869р. №47028. ПСЗ РИ. Т. 44. Отд. 1 Собр. 2. С.388–392.
20. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. 432 с.

References

1. Borodaevskiy, S.V. (1906). *Melkiy kredit [Small loan]*. S.-Pb.: Printing house N.V. Gaevskogo [in Russian].
2. Vasilchikov, A.I., & Yakovlev, A.V. (1876) *Melkiy zemelnyiy kredit v Rossii [Small land loan in Russia]*. S.-Pb.: Printing house A. M. Kotomina [in Russian].
3. Visyn, V.V. (2015). Kooperatyvnyi Rukh Na Volyni U Druhii Polovyni XIX – Pershii Tretyni XX st. [Cooperative movement in Volhynia in the second half of XIX - first third of XX century]. *Doctor's thesis*. Lutsk [in Ukrainian].
4. *Vyisochayshe utverzhdennoe polozhenie ob uchrezhdeniyah melkogo kredita: Zakon Rossiyskoy imperii (RI) ot 1 iyunya 1895 No. 11756. [The highest approved regulation on small credit institutions: Law of the Russian Empire of June 1, 1895 No. 11756.]* PSZ RI [The complete collection of the laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg, 1899. 15(1, III) 354-358 [in Russian].
5. *Vyisochayshe utverzhdennoe polozhenie ob uchrezhdeniyah melkogo kredita: Zakon Rossiyskoy imperii ot 7 iyunya 1904 g. No. 24737 [The highest approved regulation on small credit institutions: Law of the Russian Empire dated June 7, 1904. No. 24737].* (1907). *PSZ RI. The complete collection of the laws of the Russian Empire*, 24 (1, III), 670-679. Sankt-Peterburg [in Russian].
6. Honcharenko, V.V. (2013). Neprybutkova Ekonomichna Pryroda Kredytnykh Spilok I Kooperatyvnykh Bankiv [Non-profit economic nature of credit unions and cooperative banks]. *Naukovyi Visnyk Poltavskoho Universytetu Ekonomiky I Torhivli – Scientific Bulletin of Poltava University of Economics and Trade*, Vol. 2 (58), 302-306 [in Ukrainian].
7. Gurev, A.N. (1904). *Ocherki razvitiya kreditnykh uchrezhdeniy v Rossii [Essays on the development of credit institutions in Russia]*. S.-Pb.: «Yakor» [in Russian].
8. Luginin, V.F., & Yakovlev, A.V. (1870). *Selskie ssudo-sberegatelnye tovarishchestva (ih ustroystvo i naznachenie) [Rural savings and loan associations (their structure and purpose)]*. S.-Pb.: Printing house A. Kotomina [in Russian].
9. Mahas-Demydas, Yu. (2008). Kooperatyvnyi Rukh Pravoberezhnoi Ukrainy U 1860-Ti - 1914 Roky [The cooperative movement of the Right Bank of Ukraine in the 1860s and 1914s]. *Candidate's thesis*. Kamenets-Podolsky [in Ukrainian].
10. Migulin, P.P. (1904). *Nasha bankovaya politika (1729-1903) [Our Banking Policy (1729-1903)]*. Kharkov: Printing house «Pechatnoe delo» [in Russian].
11. Orlyk, V.M., & Orlyk, S.V. (2019). Teoretyko-metodolohichni ta dzhereloznavchi problemy ekonomichnoyi istoriyi Ukrainy [Theoretical-methodological and source-studying problems of the Economic history of Ukraine]. *Universum istoriyi ta arkhelohiyi – The Universe of History and Archeology*, Vol. 2, 2, 5-27 [in Ukrainian].
12. Orlyk, M.V. (2019). Evoliutsiia Lykhvarstva V Naddnyprianskii Ukraini (Druha Polovyna XVII – Pochatok, XX St.) [Evolution of Usury in Dnieper Ukraine (Second Half of the XVII - Beginning of the XX Century)]. *Naukovyi Visnyk Poltavskoho Universytetu Ekonomiky I Torhovi – Scientific Bulletin of Poltava University of Economics and Trade*, Vol. 1 (92), 6–14. [in Ukrainian]
13. Osipov, N.O. (1887). *Opyit statisticheskogo izsledovaniya o deyatelnosti ssudo-sberegatelnykh tovarishchestv «Tovarishchestva Bolshe-Tokmakskoe i Malo-Vasilevskoe Berdyanskogo uezda Tavricheskoy gubernii» [The experience of statistical research on the activities of savings and loan partnerships "Partnerships Bolshe-Tokmakskoe and Malo-Vasilevskoe Berdyansk uyezd, Taurida province"]*. S.-Pb. [in Russian].
14. *Otchet po melkomu kreditu za 1910 i 1911 godyi s glavneyshimi dannymi za 1912 god [Small credit report for 1910 and 1911 with the main data for 1912]*. (1914). Petrograd [in Russian].
15. Panteleimonenko, A.O. (2006). *Stanovlennia Kooperatyvnoho Rukhu V Ukrainському Seli Istoryko-Ekonomichni Aspekty [Formation of the cooperative movement in the Ukrainian countryside: historical and economic aspects]*. Poltava: RVC PUSKU [in Ukrainian].

16. *Svodney balans uchrezhdeniy melkogo kredita na 1 yanvarya 1897 g. [Summarize the balance of small credit institutions as of January 1, 1897.].* (1898). Zemstvo activity on the arrangement of savings and loan associations [in Russian].
17. Sokolovskiy, P.A. (1890). *Deyatelnost zemstva po ustroystvu ssudno-sberegatelnykh tovarishestv [Zemstvo activity on the arrangement of savings and loan associations].* S.-Pb. [in Russian].
18. Tugan-Baranovskiy, M.I. (1921) *Sotsialnyie osnovy kooperatsii [Social foundations of cooperation].* M.: Bookstore «Slovo» [in Russian].
19. *Ustav Gadechskogo ssudno-sberegatel'nogo tovarishestva: Zakon RI ot 1 maya 1869. No. 47028. [Charter of the Gadech Savings and Loan Partnership: Law of the Russian Empire dated May 1, 1869. No. 47028].* (1873). *The complete collection of the laws of the Russian Empire, 44(1, II), 388–392.* Sankt-Peterburg [in Russian].
20. Farenij, I.A. (2008). *Kooperatyvnyj rukh u Naddnyprians'kij Ukraini u druhij polovyni XIX - na pochatku XX stolittia [Cooperative movement in the Dnieper Ukraine in the second half of the nineteenth century at the beginning of the twentieth century].* Cherkasy: Villunnia-plus [in Ukrainian].

Mykhailo Orlyk, Postgraduate student

Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, Ukraine

The Development of Small Lending in the Naddnieper Ukraine in the Second Half of the 19th - Early 20th Century

The aim of the article is to consider the peculiarities of the organization of small loan institutions and to investigate the mechanism of lending by loan-saving partnership and loan association operating in the Naddnieper Ukraine in the second half of the XIX - early XX centuries. It was analyzed the scientific heritage of the economic thought's representatives in the studied period. Both general scientific and special methods of scientific research were used to solve the tasks that were set as the purpose of the research. System and structural approaches, analysis, method of scientific abstraction, comparison, synthesis, and analysis were used during writing the article.

The article analyzes the evolutionary development of small lending institutions, as well as establishes their role in the credit system of Dnieper Ukraine. The establishment of small loan institutions on the shared responsibility basis was a highly effective way to unite the Ukrainian peasantry for finding the necessary money to buy land and meet agricultural needs. The main premise of creation such credit societies was the absence of the banking system at the time of the introduction of Emancipation Reform of Alexander II. The only state bank (Peasants' Land Bank) that could serve the peasantry was founded with a great delay - in 1882, while the urgent need to credit peasants arose during the agrarian reform of 1861. Joint-stock banks, for its part, were not able to develop small peasant loans due to organizational difficulties and problems with allotment of land's valuation, and so on.

Local authorities provided important impetus for increasing the organizational activity of the peasantry in the field of small credit in the early stages, but the small loan institutions, only after the implementation of the required legislative framework, begin to play an important role in the credit services market in Naddnieper Ukraine. As a result of the study two types of small credit institutions: loan-saving partnership and loan association, it was proved that they had the characteristics of cooperatives. It is proved that the main characteristic feature of loan-saving partnership was the formation of ownership capital based on share contributions, which strengthened the mutual responsibility of each member of the partnership and increased interest in the profitable activities of the partnership. The results of this study can be used in teaching courses related to economic theory and the history of economic thought. And it can form the basis for studying the prospects for further agrarian reforms aimed at supporting small agricultural entrepreneurship.

credit, loan, share contribution, deposit, collective responsibility, bank, Naddnieper Ukraine

Одержано (Received) 26.11.2020

Прорецензовано (Reviewed) 05.12.2020

Прийнято до друку (Approved) 21.12.2020